

AZƏRBAYCANDA PƏNSİYA TƏMİNATI SİSTEMİNDƏ MALİYYƏ EFFEKTİVLİYİNİN KOMPLEKS QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Daxil olub: 26 avqust 2024-cü il
Qəbul olunub: 18 noyabr 2024-cü il

Received: 26 August 2024
Accepted: 18 November 2024

Emin Əlirzayev
i.f.d., doktorant, UNEC
alirzayev@gmail.com;
ORCID ID: 0000-0001 8622-6905

Xülasə

Azərbaycanda sosial müdafiənin əsası rolunda çıxış edən pensiya təminatı sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün prioritet amillərdən biri onun maliyyə imkanlarının tənzimlənməsidir. Məqalədə müzakirə və təhlil formatında pensiya təminatı sisteminin maliyyə imkanlarının kompleks dəyərləndirilməsinə rəasional yanaşma prizmasından maliyyə resurlarının təmin edilməsi və idarə olunması ilə bağlı aktual problemlərin əsas istiqamətləri verilir. Müəllif tərəfindən *metodoloji baza olaraq* sahə üzrə nəzəri və praktiki məsələlərdən çıxış edilməklə, idarəetmə səviyyəsində qərar qəbulu prosesində bu istiqamətdə diqqətə alınmalı məqamlar qeyd olunur. Mövcud pensiya sisteminin strukturunda pensiya sisteminin maliyyə təminatının gücləndirilməsi üçün perspektivə hesablanmış ən vacib istiqamətlər göstərilir. *Tədqiqatın məqsədi* Azərbaycanda yetərli səviyyədə tədqiq olunmamış iqtisadi sahə olan sosial müdafiənin əsas hərəkətverici halqası kimi, pensiya təminatının sistemli təkmilləşdirilməsi üçün prioritet əhəmiyyətli olan – onun maliyyə-resurs təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində əsas istiqamətlərin, eyni zamanda başlıca problemlərin göstərilməsidir. *İşin tədqiqat obyektini* son hədəfi Azərbaycanda əhəlinin sosial rifahının yüksəldilməsi olan sosial müdafiə sisteminin tənzimlənməsi təşkil edir. *Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi* müəllif tərəfindən sahə üzrə iş təcrübəsindən də çıxış edilməklə, Azərbaycan Respublikası kontekstində pensiya təminatının hazırkı inkişafı səviyyəsində təkmilləşdirilmə və keyfiyyətə yaxşılaşdırılması məqsədilə sistemə təsir göstərən başlıca maliyyə-strateji əhəmiyyətli amillərin sistemləşdirilməklə prioritet istiqamətlərinin və problemlərinin göstərilməsidir. *Tətbiqi əhəmiyyəti* mövzu çərçivəsində aparılan tədqiqatın pensiya təminatı sisteminə maliyyə resurslarından səmərəli istifadə edilməsinə təsir göstərə bilən əsas amillərin müəyyən edilməsilə elmi tədqiqat müstəvisində, eləcə də idarəetmə səviyyəsində perspektivə hesablanmış daha mütərəqqi qərarların verilməsi üçün konseptual baxışın formalaşdırılmasına yönəldilməsidir.

Açar sözlər: *sosial müdafiə, pensiya təminatı sistemi, maliyyə dayanıqlılığı, maliyyə effektivliyi, pensiya əvəzetmə əmsali.*

JEL classification codes: A10, E60, E70, H00; H53; H55; I30; I31; I32; I38

КОМПЛЕКСНАЯ ОЦЕНКА ФИНАНСОВОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ АЗЕРБАЙДЖАНА

Эмин Алирзаев
к.э.н. докторант, UNEC
alirzayev@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8622-6905

Резюме

Одним из приоритетных факторов совершенствования пенсионной системы, выступающей основой социальной защиты в Азербайджане, является регулирование ее финансовых возможностей. В статье в формате обсуждения и анализа приведены основные направления актуальных проблем, связанных с обеспечением и управлением финансовыми ресурсами, с позиции рационального подхода к комплексной оценке финансовых возможностей пенсионной системы. Автор указывает на моменты, которые следует учитывать в процессе принятия решений на уровне управления, исходя из теоретических и практических вопросов отрасли. В структуре действующей пенсионной системы обозначены важнейшие перспективные направления усиления финансового обеспечения пенсионной системы. *Цель исследования* - указать основные направления и одновременно основные проблемы в направлении улучшения ее финансово-ресурсного обеспечения, что является приоритетным для системного совершенствования пенсионного обеспечения как основного движущего звена социальной защиты населения. Это недостаточно исследованная экономическая сфера в Азербайджане. *Объектом исследования работы* является регулирование системы социальной защиты, конечной целью которой является повышение социального благосостояния населения в Азербайджане. *Оригинальностью и научной новизной исследования* является систематизация основных финансово-стратегических важных факторов, влияющих на систему с целью повышения уровня текущего развития и качественного улучшения пенсионного обеспечения в условиях Азербайджанской Республики, на основе опыта работы автора в данной области, с указанием приоритетных направлений и проблем. *Прикладное значение заключается* в том, что исследования, проводимые по теме на уровне научных исследований, а также управления путем выявления основных факторов,

которые могут повлиять на эффективное использование финансовых ресурсов пенсионной системы, направлены на формирование концептуального видения для принятия более прогрессивных решений, рассчитанных на перспективу.

Ключевые слова: социальная защита, пенсионная система, финансовая устойчивость, финансовая эффективность, коэффициент замещения пенсий.

COMPLEX ASSESSMENT OF FINANCIAL EFFICIENCY IN PENSION SYSTEM IN AZERBAIJAN

Emin Alirzayev
PhD in Economics
alirzayev@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8622-6905

Abstract

One of the priority factors for the improvement of the pension system, which acts as the basis of social protection in Azerbaijan, is the regulation of its financial capabilities. In the article, in the format of discussion and analysis, the main directions of the current problems related to the provision and management of financial resources are given from the perspective of a rational approach to the complex assessment of the financial possibilities of the pension system. The author points out points that should be taken into account in the decision-making process at the management level, based on theoretical and practical issues in the field. In the structure of the current pension system, the most important prospective directions for strengthening the financial support of the pension system are indicated. *The purpose of the study* is to indicate the main directions and at the same time the main problems in the direction of improving its financial and resource provision, which is a priority for the systematic improvement of pension provision as the main driving link of social protection, which is an insufficiently researched economic area in Azerbaijan. The research object of the work is the regulation of the social protection system, the ultimate goal of which is to improve the social welfare of the population in Azerbaijan. *The originality and scientific innovation of the research* is the systematization of the main financial-strategic important factors affecting the system in order to improve the level of the current development and qualitative improvement of the pension provision in the context of the Republic of Azerbaijan, based on the author's work experience in the field, and showing the priority directions and problems. *Applied importance:* The research carried out within the framework of the topic is directed to the formation of a conceptual vision for making more progressive decisions calculated on the perspective at the scientific research level, as well as at the management level, by identifying the main factors that can affect the effective use of financial resources in the pension system.

Keywords: *social protection, pension system, financial stability, financial efficiency, pension replacement ratio.*

Giriş

Sosial-iqtisadi münasibətlərin təsirlərinə məruz qalmaqla sosial müdafiənin spesifik təminat forması kimi formalaşan pensiya təminatının sistemli yanaşma əsasında maliyyə əsaslı qiymətləndirilməsinin aparılması cari və perspektiv şəraitdə onun əsas problemlərinin öyərilməsinə imkan verməklə, sistemin maliyyə-resurs təminatının yaxşılaşdırılması və nəticədə pensiya təminatının da keyfiyyətcə yaxşılaşdırılması üçün prioritet idarəetmə məsələlərindəndir.

Pensiya təminatında qiymətləndirilmənin aparılması onun daxili və onu əhatə edən sosial-iqtisadi amillər üzrə əlaqədar kəmiyyət göstəricilərinin qarşılıqlı münasibətdə müqayisəsi müstəvisində sistemdə dəyişikliklərin hansı istiqamətdə baş verməsinin müəyyən edilməsinə və əks tədbirlərin görülməsi üçün baza əhəmiyyətlidir.

Qeyri-statik iqtisadi sistem olan pensiya sisteminin effektivliyinin qiymətləndirilməsi konkret zaman kəsiyində qeydə alınan göstəricilər hesabına kəmiyyət nəticələri əsasında aparıldığından bu prosesin davamlı olaraq tək bir göstərici üzrə deyil, həmin vaxt aralığında mümkün olan bütün əldə edilə bilən parametrlər üzrə göstəricilərin kompleks şəkildə sistemli təhlili bazasında həyata keçirilməsi aktual mahiyyət kəsb edir.

Pensiya sistemlərinin fəaliyyəti ilə bağlı açıqlanılan və ya açıqlanılması nəzərdə tutulan informasiyalar siyasi-ictimai və korporativ-idarəetmə maraqlarını əsas tutmaqla, bir qayda olaraq, yalnız onun ümumi parametrləri üzrə dinamika üzərində qurulur ki, bu informasiyalar pensiya sisteminin inkişafının effektivliyi barədə fikir irəli sürməyə kifayət etmir. Pensiya sisteminin effektivliyinin qiymətləndirilməsi problem olaraq özü bəzən idarəetmə səviyyəsində maraq prioritetləri sırasında irəlidə olmur, eyni parametr üzrə xətti inkişafın qiymətləndirilməsi aparılmaqla dinamikanın təmin edilməsi vəziyyətinin əsas götürülməsi ilə nəticələnir.

Bu baxımdan, sahə üzrə elmi araşdırma müstəvisində tədqiqatçı yanaşması əsasında Azərbaycan Respublikasında pensiya sistemi ilə bağlı qiymətləndirilmələrin aparılması real olaraq inkişafda geri qalan istiqamətləri, diqqət yetirilməli və nəzarətə götürülməli elementləri müəyyən etməyə imkan verməklə pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı qərarların verilməsi istiqamətində nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Material və metodlar

Təhlillərin aparılmasında seçilən problemin məzmunundan irəli gəlməklə empirik-nəzəri dərkətmə və araşdırma, analiz və sintez, induktiv və deduktiv

yanaşma, müqayisə, nəzəri modelləşdirmə, abstraktlaşdırma metodlarına əsaslanmaqla, riyazi-statistik hesablamalar və yanaşmalardan, əlaqədar normativ aktlardan, eləcə də digər müxtəlif mənbələr üzrə informasiyalardan istifadə edilmişdir.

Ədəbiyyat xülasəsi

Mövzu ilə bağlı apardığımız araşdırmalara əsasən müasir şəraitdə mövzu istiqamətində yerli səviyyədə elmi tədqiqatların az aparıldığı qənaətinə gəlmək olur (Bu çərçivədə müəllifi R.Hacıoğlu olan əsasən statistik-kəmiyyət metodlu yanaşmalara əsaslanmaqla pensiya sisteminin maliyyə dayanıqlılığının qiymətləndirilməsinin hədəfləndiyi elmi tədqiqat elektron məlumat bazasında azsaylı son işlərdən biri olaraq nəzərə çarpmaqdadır (Hacıoğlu, 2023). Tədqiqatımızda isə 1992-ci ildən sonrakı daha uzunmüddətli dövr üzrə pensiya təminatı sisteminə təsirli hesab etdiyimiz başlıca sosial-demoqrafik tendensiyalar nəzərə alınmaqla aparılan təhlil nəticələrinə əsasən növbəti perspektiv üçün pensiya təminatı sisteminin ümumən maliyyə imkanlarının yaxşılaşmasına, idarəetmədə maliyyə effektivliyinin artırılmasına imkan verə biləcək istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsinə strateji-metodoloji baxışın ortaya qoyulması işin əsas xarakterik cəhətini təşkil edir.

Müzakirə

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda pensiya sisteminin xronoloji inkişafı ölkə müstəqillik əldə etdikdən hazırkı dövrdək ötən müddət ərzində ümumən dinamik artım tendensiyası göstərmiş, bu sırada sosial sığorta münsabillətlərinə əsaslanan müasir pensiya təminatı sisteminin qurularaq fəaliyyətinin təmin olunmasına, xüsusən 2006-cı ildən başlayaraq fərdi uçot prinsipləri üzərində ödənilən sığorta haqları hesabına pensiyaların təyin olunması mexanizmləri qurulmuş, iqtisadiyyatın inkişafının təsiri altında pensiyaların davamlı olaraq artımı təmin olunmuşdur.

Bununla belə, Azərbaycanda hazırda məcburilik prinsipi əsasında şərti yığıma əsaslanan dövlət sosial sığorta sisteminin növbəti inkişafının təmin olunması üçün onun kompleks xarakterli sosial-iqtisadi meyarlar vasitəsilə qiymətləndirilməsinin aparılması ilə problemlərin müəyyən edilməsi tələb olunur.

Azərbaycanda pensiya təminatı sistemində maliyyə effektivliyinin kompleks qiymətləndirilməsi istiqamətlərinin sxematik quruluşunun aşağıdakı formada təsvir edilməsini məqsəduyğun hesab edirik (şəkil 1).

1. Azərbaycanda pensiya təminatı sistemində maliyyə effektivliyinin qiymətləndirilməsinin demoqrafik aspektləri

Qlobal sosial-demoqrafik proseslərin də təsiri ilə doğumun azalması ilə ölkə əhalisinin tərkibində iqtisadi fəal əhalinin sayı və payında azalma, eyni vaxtda yaşlı və əmək qabiliyyətli olmayan əhalinin sayı və payında artımın baş verməsi dövlət

sosial sığorta sistemində məcburi dövlət sosial sığorta haqqı üzrə yığım potensialının zəifləməsinə, cari pensiya xərclərinin artımına təsir göstərir.

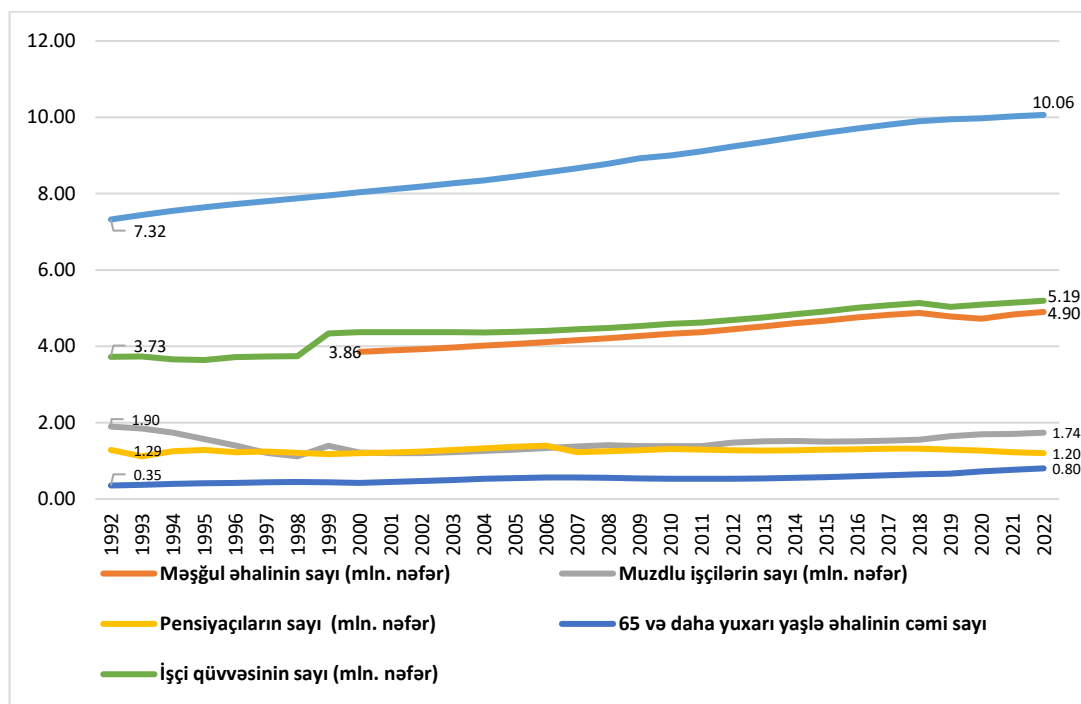


Şəkil 1. Azərbaycanada pensiya təminatı sistemində maliyyə effektivliyinin qiymətləndirilməsinin konseptual sxemi

Azərbaycanda iqtisadiyyatın bazar münasibətləri şəraitində inkişafı dövründə pensiya sistemi ilə bağlı demoqrafik vəziyyətin dəyişməsi barədə vəziyyəti öyrənmək məqsədilə apardığımız təhlilləri aşağıda əyani təsvirlə ümumiləşdirə bilərik (şəkil 2).

Pensiya sistemi ilə bağlı ümumi demoqrafik mənzərənin əsas istiqamətlərini əks etdirən yuxarıdakı şəkildən görünür ki, sözügedən dövrdə ölkə əhalisinin ümumi sayı üzrə müsbət artım tendensiyası hələ də davam etsə də, əhalinin təbii artımı ilbəil daha yüksək azalma templəri fonunda baş verməkdədir. Bununla belə, işçi qüvvəsinin artımında da ümumən artım tendensiyasının mövcud olduğunu demək mümkün olsa da, həmin artımın əhalinin sayı artımından geri qaldığını da görmək mümkündür ki, bunu əhalinin demoqrafik yaşlanması prosesi ilə əlaqələndirmək olar (Statistik təhlil nəticələri də göstərir ki, ümumi yanaşmada qanunvericiliklə müəyyən edilən pensiya yaşı hesab edilən 65 yaş və daha yuxarı yaşda əhalinin ölkə əhalisinin ümumi sayında payı 1992-ci ildəki 4,84 faiz səviyyəsindən davamlı tendensiyada 2022-ci ildə 7,98 faizədək artmışdır).

Eyni zamanda məşğul əhalinin sayı dinamikasının işçi qüvvəsinin sayı dinamikasına yaxın tendensiyada dəyişməsinə müsbət qiymətləndirmək mümkün olsa belə, pensiya sisteminin əsas maliyyə mənbəyi kimi çıxış edən muzzdlu əmək fəaliyyəti növü üzrə məşğulluq göstəricilərinin dəyişməsi dinamikasının işçi qüvvəsi, eləcə də ümumən məşğulluq göstəricilərinin artımı tendensiyasından geri qalmasını, həmçinin bu göstəricilərdə üstün paya malik olmamasını da müşahidə etmək olar. Belə ki, 2022-ci il üzrə ölkədə muzzdla işləyənlərinin sayı məşğul əhalinin cəmi 35,5 faizini təşkil etmişdir.



Qeyd: Məşğul əhəlinin sayı üzrə açıqlanmış statistika 2020-ci ildən sonrakı dövrü əhatə etməkdədir.

Şəkil 2. Azərbaycanda pensiya sistemi ilə bağlı demoqrafik vəziyyətin dəyişməsi

Mənbə: Rəsmi statistik göstəricilərdən istifadə olunmaqla müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Eyni zamanda son 30 il ərzində tərəddüdlər qeydə alınmaqla ümumən azalan tendensiyada əhəlinin say artımı davam etmiş, 2014-ci ildən sonra isə artım templəri ən aşağı səviyyələrə (1,0 faizdən aşağı artım templərə) düşmüşdür. Lakin sxemə fikir verdikdə görmək olur ki, işçi qüvvəsinin artımı ilə əhəli sayının artımı arasında uzaqlaşma, xüsusən bu dövrdən sonra daha da genişlənmişdir. Bu isə əhəli yaşlanması probleminin daha da dərinləşməsi ilə əlaqələndirilə bilər.

Ölkədə əmək qabiliyyətli əhəlinin pensiyaçıların sayına nisbətini əks etdirən pensiya sisteminin demoqrafik asılılıq əmsalının vəziyyəti pensiya sisteminin maliyyə təminatı üçün əhəmiyyətlidir:

$$R_{dem} = \frac{N_{LF}}{N_p} \quad (1)$$

Burada R_{dem} – pensiya sisteminin demoqrafik asılılıq əmsalı, N_{LF} - əmək qabiliyyətli əhəlinin sayı, N_p – pensiyaçıların sayıdır.

Şəkil 1-dəki 2022-ci illə bağlı müvafiq rəqəmlərdən də istifadə edərək hesablama apardıqda müəyyən edilə bilər ki, Azərbaycanda bu əmsal təbii olaraq təqribən 4,33 təşkil etməkdədir. Bu, o deməkdir ki, ölkədə 1 pensiyaçıya münasibətdə 4,33 nəfər (və ya dörd nəfərdən artıq) əmək fəaliyyəti göstərə biləcək şəxs və

ya potensial sosial sığorta haqqı ödəyicisi mövcuddur. Buna qarşı 2022-ci ildə əhali məşğulluğunun sosial və maliyyə aspektindən əsası hesab edilən muzzdlu əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əhalinin sayının 1,74 mln nəfər təşkil etməsi nəzərə alındıqda isə əslində mövcud işçi qüvvəsi potensialının nə qədər hissəsinin pensiya sisteminin maliyyələşmə mənbələrinin formalaşdırılmasına cəlb edilmədiyini ilə bağlı vəziyyətin ümumi mənzərəsini dəyərləndirmək olur.

Digər bir məqam isə, xüsusən 2018-ci ildən etibarən daha çox hiss olunmaqla pensiyaçıların sayının ümumən azalmaqla davam etməsi və eyni dövrdə bu azalmanın trayektoriyasının 65 yaş və daha yuxarı yaşda əhalinin sayının artması trayektoriyasına uyğunluq təşkil etməsidir ki, bunu da pensiya yaşına çatmış əhalinin pensiyaya çıxma imkanları ilə əlaqələndirmək mümkündür (Belə ki, 2017-ci ildə pensiya qanunvericiliyində aparılmış dəyişikliklər maliyyə idarəetməsi nöqtəyindən nəzərdən sığorta prinsiplərinin gücləndirilməsinə istiqamətlənmiş dəyişmələri ehtiva etməklə, eyni zamanda təyinat şərtlərinin də nisbətən çətinləşməsi baş vermişdir). Təbiidir ki, pensiya sistemində bu tendensiyanı sığorta prinsipinin gözlənilməsi müstəvisində pensiya xərclərində qənaətlərin formalaşdırılması üçün də əlavə idarəetmə imkanları yaradan amil kimi qiymətləndirmək olar.

Azərbaycanda pensiya təminatı sistemində maliyyə təminatlılığının qiymətləndirilməsi

Təhlillər üçün nəzərə aldığımız dövrdə pensiya sisteminin inkişafı ilə əlaqədar başqa bir tendensiya olaraq onu da müşahidə edə bilirik ki, ötən uzunmüddətli dövr ərzində pensiyaçıların sayı ümumi yanaşmada stabil olaraq qalmış (və ya çox dəyişməmiş), hətta 2019-cu ildən başlayaraq pensiyaçıların sayında ilbəil azalma baş vermişdir.

Demoqrafik yaşlanma prosesinin təsiri nəticəsində bir pensiyaçıya düşən aktiv sığorta olunanların (sosial sığorta haqqı ödəyicisi olan şəxslərin) sayı əmsalının da azalma yönündə davamlı dəyişməsi baş verir. Bu baxımdan qeyd edilən bu əmsal Azərbaycanda mövcud icbarilik və həmrəylik prinsipi üzərində şərti yığıma əsaslanan mövcud birpilləli pensiya təminatı sisteminin maliyyələşmə imkanlarının davamlılığının təmin edilməsi baxımından onun uzunmüddətli maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün əsas indikatorlardan hesab edilməlidir:

$$R_{fin} = \frac{N_{CA}}{N_p} \quad (2)$$

Burada N_{CA} - aktiv sığorta olunanların (sosial sığorta haqqı ödəyicisi olan şəxslər) sayı, N_p – pensiyaçıların sayıdır. Bu əmsalın “1,0” göstəricisindən mümkün uzaqlaşması pensiya təminatı sisteminin maliyyə potensialı baxımından əlverişli hesab olunur. Əmsalın real mahiyyəti - cari vəziyyətdə həmrəylik prinsipi ilə bir

pensiyaçı üçün neçə sığorta olunanın işləyərək sosial sığorta haqqı ödədiyini göstərməklə, həmrəylik ("pay as you go" (PAYG)) sistemində mühüm qiymətləndirmə elementlərindən biri hesab olunur. Bu əmsalın əlverişli həddə olması ölkədə həm məşğulluğun səviyyəsi, həm də demoqrafik vəziyyət, o cümlədən əhəlinin yaş strukturu ilə əlaqələndirilə bilər.

Aktiv sosial sığorta haqqı ödəyicilərinin sayı barədə göstəricilərin açıqlanan xarakter daşımamasını, eyni zamanda idarəetmə maraqlarından irəli gəlməklə həmin göstəricilər barədə məlumatın əldə olunmasının da çətin olması baxımından ekonometrik yanaşma əsasında toplanılan məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının məbləği, orta aylıq nominal əməkhaqqı, muzzla işləyənlərin sayı və mövcud sosial sığorta normativləri nəzərə alınmaqla bu istiqamətdə nəticəyə gəlmək mümkündür.

Bütün istiqamətlər üzrə göstəricilərin eyni zamanda əlçatanlığı və ya əldə oluna bilməsi baxımından 2022-ci il bazasında təhlil aparılmasını daha məqsədəuyğun hesab edirik.

Dövlət sosial müdafiə fondunun 2022-ci il büdcəsi haqqında müvafiq qanunu üzrə proqnozlaşdırılmış gəlirlərin strukturunun təhlili əsasında belə qənaətə gəlmək olur ki, məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə gəlirlər dövlət sosial müdafiə fondu vəsaitlərinin idarəetməsini həyata keçirən qurum olaraq Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun (Fond) cəmi gəlirlərinin təqribən 78 faizlik bir hissəsini əhatə edir [2].

Fondun təbə olduğu Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 2022-ci il üzrə açıqlanmış hesabatında Fondun 2022-ci ildə gəlirlərinin 5729,68 mln manat təşkil etdiyi qeyd edilmişdir. Eyni zamanda həmin ildə məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə daxilolmaların digər mənbəyi olaraq müəyyən edilmiş sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər üzrə daxilolmaların 60,0 mln manat təşkil etməsi proqnozlaşdırılmışdır [3, s.1].

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin açıqladığı informasiyalarda 2022-ci ildə orta aylıq nominal əməkhaqqı məbləği 839,4 manat göstərilmişdir. 2022-ci ildə muzzlu əmək fəaliyyəti üzrə sosial sığorta normativi 25 faiz təşkil etmişdir.

Eyni zamanda muzzla işləməklərinə baxmayaraq, rəsmi statistikada ehtiva edilməməklə məlumatlarının əldə olunması konfidensial xarakter daşıyan - hərbcilər, xüsusi rütbəli şəxslər kateqoriyası üzrə muzzla işləyənlərin sayını təsirli göstərici olmamaqla "0" olaraq nəzərə alsaq, aşağıdakı hesablama metodologiyası əsasında belə bir fikrə gəlmək olur ki, ödənilən sığorta haqlarının demək olar ki, tamamına yaxını muzzlu əmək fəaliyyətinə görə tutulmalardan toplanılmışdır:

$$(839,4 \cdot 0,25 \cdot 1,74 \cdot 12) / (5729,68 \cdot 0,78 - 60) = 4381668000 / 4409150400 = 0,9934 \approx 1$$

Lakin Fonddan verilən məlumata əsasən 2023-cü ilin 1 yanvar tarixinə uçota alınmış sığorta olunanların sayı 4,88 mln təşkil edir [4]. Bunu nəzərə alsaq, onda sığorta-pensiya sistemində fərdi şəxsi hesab açılmış sığorta olunanların xeyli hissəsinin, yəni təqribən 60 faizi qədər hissəsinin nizamsız ödəyici olduğu fikrinə gəlmək olar, lakin gələcəkdə pensiya hüquqlarının təminatı baxımından sığorta olunanın öldükdən sonra onun fərdi şəxsi hesablarının bağlanılmadan saxlanılması ehtimalı da nəzərə alınmaqla bu göstərici etibarlı baza göstəricisi kimi də götürülə bilinməməkdədir. Belə ki, bu minvalla 5-ci düstur üzrə şərti hesablama nəticəsini əsas götürsək, o zaman sığorta olunanların (fərdi şəxsi hesabı olan şəxslərin) 64 faizi nizamsız ödəyici kimi görünməkdə olacaqdır ki, bu da qəbuledilən ola bilməz, çünki fərdi şəxsi hesablar ilk əmək fəaliyyəti zamanı açılmaqla eyni zamanda faktiki vəziyyətdə bütün hallarda əmək fəaliyyətində olan əhali sayını əks etdirməməkdədir ($4,88-1,74=3,14$ və $3,14/4,88=0,64$)

2-ci düstur əsasında hesablama aparsaq, R_{fin} parametrinin 1,45-ə bərabər olduğunu, başqa sözlə, 1 pensiyaçıya yalnız 1,45 nəfər aktiv sığorta olunanın düşdüyünü müəyyən etmək olur ($R_{fin2022}=1,74/1,20=1,45/1$).

Fərdi şəxsi hesabı olan bütün sığorta olunanların əmək qabiliyyətli yaşda olmadığını da nəzərə almaqla, 1-ci düstur əsasında apardığımız hesablama nəticəsində əldə etdiyimiz nəticəni yuxarıda 0,64 rəqəminin alınması ilə bağlı hesablamaya münasibətdə tətbiq etsək, onda işçi qüvvəsi hesab edilən (və ya əmək qabiliyyətli yaşda olan) sığorta haqqı ödəyicilərinin ən azından təqribən 50 faizi qədərinin nizamsız (və ya müntəzəm aktiv olmayan) ödəyici olduğu qənaətinə gəlmək olur ($4,33-1,74=2,59$ və $2,59/4,88=1/1,88=0,53$)

Azərbaycanda pensiya təminatı sistemində maliyyə dayanıqlılığının qiymətləndirilməsi

2-ci düsturla verdikimiz əmsalın “1,0” göstəricisindən mümkün uzaqlaşması pensiya sisteminin maliyyə təminatlılığının yaxşı vəziyyətdə olmasını hələ də göstərməyə bilər. Bu məqamda isə bir pensiyaçıya düşən aktiv sığorta olunanların (sosial sığorta haqqı ödəyicisi olan) sayı əmsalının bir ödəyicisi tərəfindən ödənilən orta aylıq sosial sığorta haqqı məbləğinə vurulması nəticəsi olaraq alınan göstəricinin orta hesabla 1 pensiyaçıya orta hesabla aylıq ödənilən pensiya məbləğinə (P_{ave}) münasibətini ifadə edən əmsalı dəyərləndirmək lazımdır:

$$R_{fincur} = P_{ave} / (C_{total} / R_{fin} / 12) \quad (3)$$

Burada P_{ave} - pensiyanın orta aylıq məbləği, C_{total} – toplanılmış cəmi illik sosial sığorta haqqı, R_{fin} - bir pensiyaçıya düşən aktiv sığorta olunanların (sosial

sığorta haqqı ödəyicisi olan) sayı əmsalı olaraq götürülməklə, R_{fincur} - u *pensiya təminatı sisteminin cari maliyyə təminatlılığı əmsalı* adlandırmaq olar.

Düşünürük ki, realıqda bütün pensiya sistemlərində bir sığorta haqqı ödəyicisi tərəfindən ödənilən aylıq məbləğin eyni ayda bir pensiyaçının pensiya məbləğini qarşılamaı dərəcəsi pensiya sistemi üçün tipik olan əsas problematik məsələnin özünü təşkil etdiyindən (yəni, bir qayda olaraq qarşılaya bilmədiyindən) 1 pensiyaçının aylıq pensiyasının neçə ödəyici tərəfindən ödənilən sığorta haqları hesabına qarşılandığını göstərən və sığorta haqları ilə pensiyalar arasında uyğunluğun qiymətləndirilməsi üçün tətbiq oluna biləcək bu əmsaldan təhlillər məqsədilə istifadə edilməsi əhəmiyyətli hesab oluna bilər.

2-ci düstur əsasında tərtib etdiyimiz əmsal əsasında eyni baza dövrü, yəni 2022-ci il üzrə təyin olunmuş pensiyaların aylıq orta məbləğinin rəsmi açıqlanan statistikaya əsasən 331,8 manat olmasını nəzərə alaraq, R_{fin} parametrinin 1,45 və 1,74-ə bərabər götürülməsi ssenarilərində bu indikatorun hesablamasını aparsaq, $R_{fincur2022} = 331,8 / (4409150400 / 1\ 450\ 000 / 12) = 331,8 / 253,4 = 1,31 \approx 1,3$ və $R_{fincur2022} = 331,8 / (4409150400 / 1\ 740\ 000 / 12) = 331,8 / 211,17 = 1,57 \approx 1,6$ nəticələrini alırıq. Bu isə o deməkdir ki, 2022-ci ildə orta hesabla bir pensiyaçıya ödənilən pensiya xərcinin maliyyə yükü təxminən 1,3-1,6 nəfər aktiv sığorta edən üzərində düşmüşdür ki, bu da maliyyə dayanıqlılığı baxımından əlverişli hesab edilə bilər.

Mövcud pensiya sisteminin digər bir göstəricisi olaraq, həmçinin pensiya sisteminin ödəmə qabiliyyəti əmsalını fərqləndirmək olar. Bu əmsal pensiya sisteminin xərclərinin onun məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə gəlirləri hesabına maliyyələşdirilməsi dərəcəsini faizlə ifadə etməkdədir:

$$R_{fin.solv} = CONREV_{total} * 100 / EXP_{total} \quad (4)$$

2022-ci il baza dövrü üzrə $R_{finsolv}$ parametrinin qiymətləndirilməsini aparsaq, $R_{fin.solv2022} = 4469,15 * 100 / 5252,1 = 85,09\%$ olacaqdır ki, əldə olunan bu nəticə ümumi yanaşmada 2022-ci ildə toplanılan məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının pensiya sisteminin xərclərinin əslində yalnız təqribən 85 faiz hissəsini maliyyələşdirməyə imkan verdiyini deməyə əsas verməkdədir.

Azərbaycanda pensiya təminatı sistemində pensiya ödənişlərinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi

Pensiya ödənişlərinin səviyyəsi ilə bağlı göstəricilərin digər bəzi makrogöstəricilərlə müqayisəsi vasitəsilə pensiyaların əhali rifahında yerini qiymətləndirmək olar. Bu istiqamətdə pensiyaların orta məbləğinin nominal orta əməkhaqqına nisbətini ifadə edən pensiyalar üzrə əvəzetmə əmsalının, eləcə də pensiyaların orta məbləğinin ölkə üzrə yaşayış minimumuna nisbətini ifadə edən göstəricilərin, həmçinin

pensiya sisteminin əsas büdcə miqyası göstəricisi kimi, cəmi pensiya xərc-lərinin ÜDM-ə nisbəti kimi parametrlərin qiymətləndirilməsi əhəmiyyətli hesab edilir.

$$R_{pen.replacement} = P_{ave} / L_{ave} \quad (5)$$

Burada $R_{pen.replacement}$ - pensiyalar üzrə əvəzetmə əmsalını, P_{ave} – pensiyaların orta məbləğini, L_{ave} – ölkə üzrə müəyyən edilmiş yaşayış minimumunu göstərir.

Pensiya sistemində maliyyə effektivliyinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar kompleks şəkildə əsas makroiqtisadi göstəriciləri və müəllif hesablamalarını əhatə edən müvafiq cədvəldən (Cədvəl 1) göründüyü kimi, 2024-2022-ci illərdə pensiyaların orta məbləği və ölkə üzrə müəyyən edilmiş yaşayış minimumu göstəricilərinin davamlı artımının qeydə alınmasına baxmayaraq, pensiyaların əvəzetmə əmsalı orta hesabla 37,63 faiz səviyyəsində olmuşdur (yalnız 2021-ci ildə 41,3 faiz olmaqla).

Əsas sosial təminat prinsiplərinə əsaslanmaqla hamı üçün dünya səviyyəsində razılaşdırılmış minimum standartları müəyyən edən yeganə beynəlxalq sənəd olan - BƏT-in 1952-ci ildə 102 nömrəli qəbul edilmiş Sosial Təminat (Minimum Standartlar) Konvensiyasına görə bu istiqamətdə minimal göstərici 40 faiz təşkil etməlidir [5], (Драганов, 2023).

Eyni zamanda pensiyaların orta məbləğinin ölkə üzrə yaşayış minimumuna nisbətini ifadə edən digər bir parametrdən də istifadə etmək məqsədəuyğundur:

$$R_{pen.level} = P_{ave} / LM \quad (6)$$

Burada $R_{pen.level}$ – pensiyaların yaşayış minimumuna faizlə nisbətini, P_{ave} – pensiyaların orta məbləğini, LM – ölkə üzrə müəyyən edilmiş yaşayış minimumunu göstərir. Bu parametr üzrə 2014-2022-ci illərin göstəriciləri ümumən pensiya məbləğlərinin səviyyəsinin yaşayış minimumunu 2014-2020-ci illərdə orta hesabla 29,4 faiz üstələdiyini, 2021-2022-ci illərdə isə orta hesabla 56,1 faiz üstələdiyini göstərməkdədir ki, bu da yaşayış minimumunun ilbəil artması şəraitində pensiya məbləğləri göstəricilərinin dinamikasının yaxşılaşdığını deməyə əsas verir.

İqtisadiyyatın ümumi inkişafı fonunda makro yanaşmada əhalinin pensiya gəlirlərinin artırılması ilə bağlı potensialın gücləndirilməsi üçün ümumi mənzərə yaradan göstərici olaraq pensiya xərclərinin ÜDM-də payı göstəricisindən istifadə olunur ki, bu da pensiya təminatına siyasi yanaşmada qərar qəbulu prosesində əhəmiyyətli ola bilər:

$$R_{pen.scope} = C_{pension} / GDP \quad (7)$$

Bu parametr üzrə hesablama göstərir ki, Azərbaycanda 2014-2022-ci illərin pensiya xərclərinin ÜDM-də payı göstəriciləri orta hesabla 4,9 faiz təşkil edir (Bu

isə beynəlxalq müqayisələrə əsasən, o cümlədən misal olaraq, Avropa Birliyi ölkələri üzrə müvafiq göstəricilərdən xeyli aşağı rəqəmdir [7]).

Pensiya sistemi ilə əlaqədar bəzi makroiqtisadi göstəricilər üzrə hazırladığımız aşağıdakı cədvəl də əlavə olaraq istiqamətlər üzrə pensiya sisteminin inkişafının maliyyə aspektləri barədə irəli sürülən analitik mülahizələrin də baza göstəriciləri olmaqla, fikir formalaşdırılmasına və gətirilən əsasların möhkəmləndirilməsinə imkan verir (Cədvəl 1):

Cədvəl 1. Pensiya sistemi ilə əlaqədar bəzi makroiqtisadi göstəricilər

İllər	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Ümumi daxili məhsul, milyon manat	59014,1	54380,0	60425,2	70337,8	80092,0	81896,2	72578,1	92857,7	133825,8
Orta aylıq nominal əməkhaqqı (OƏH), manat	444,5	466,9	499,8	528,5	544,6	635,1	707,7	732,1	839,4
Pensiyaçılar üçün müəyyən olunmuş yaşayış minimumu	103,0	108,0	115,0	130,2	144,0	149,0	157,0	162,0	176,0
Ölkə üzrə müəyyən olunmuş yaşayış minimumu	125,0	131,0	136,0	155,0	173,0	180,0	190,0	196,0	210,0
Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği (OP)	170,5	173,4	177,6	192,2	208,4	221,4	263,6	302,2	331,8
Yaşa görə pensiyanın orta aylıq məbləği (OPY)	187,8	192,4	197,6	213,8	233,7	249,3	291,5	331,4	360,9
Yaşa görə pensiya üzrə əvəzetmə əmsali (OPY/OƏH)	42,25	41,21	39,54	40,46	42,91	34,9	39,25	41,19	42,99
Minimum pensiya (MP) ölçüləri, manat	100,0	100,0	100,0	100,0	110,0	110,0	160,0	200,0	240
Pensiyanın orta əvəzetmə əmsali (OP/OƏH)	38,4	37,1	35,5	36,4	38,3	34,9	37,2	41,3	39,53
Orta aylıq pensiyanın ölkə üzrə yaşayış minimumuna nisbəti (faizlə) (OP/YM)	136,4	132,4	130,6	124,0	120,5	123,0	138,7	154,2	158,0
Əmək pensiyası xərcləri, milyon manat (qanunla müəyyən olunmuş proqnoz göstəriciləri əsasında)	2 788,6	2910,5	3136,1	3213,8	3407,0	3918,4	4543,3	4880,0	4951,0
Əmək pensiyası xərclərinin ÜDM-də payı, faizlə (qanunla müəyyən olunmuş proqnoz göstəriciləri əsasında)	4,73	5,35	5,19	4,57	4,25	4,78	6,26	5,26	3,7
Məcburi dövlət sosial sığorta yığımı (qanunla müəyyən olunmuş proqnoz göstəriciləri əsasında), milyon manatla	1780,4	1950,2	2055,0	2125,0	2273,3	2769,4	3392,6	3502,5	4361,7
Pensiyaçıların sayı, nəfərlə	1277053	1290882	1299946	1315229	1318434	1295492	1270559	1228829	1200475
O cümlədən yaşa görə pensiyaçıların sayı	791263	785068	781238	781957	778057	756136	742034	716222	707001
Pensiyaçıların sayının əhalinin ümumi sayında payı (faizlə)	13,48	13,46	13,39	13,41	13,32	12,98	12,62	12,14	11,93

Mənbə: Cədvəl əlavə hesablamalara dair hissələrlə rəsmi statistik göstəricilər, normativ baza əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Nəticə

Mövzu çərçivəsində təhlillər məqsədilə istifadə etdiyimiz düsturlar vasitəsilə əldə olunan hesablama nəticələri, eləcə də yuxarıdakı cədvəl üzrə göstəricilərin dinamikasının müşahidəsi nəticəsində Azərbaycanda pensiya təminatı sistemi ilə bağlı baş verən və tənzimləmələrin aparılması istiqamətində nəzərə alınması baxımından əhəmiyyətli hesab etdiyimiz maliyyə əsaslı tendensiya­ları aşağıdakı istiqamətlərdə icmallaşı­dıra bilərik:

- iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən pensiya sisteminin ilk növbədə asılı olduğu iqtisadi inkişaf indikatoru olaraq ÜDM-in davamlı artımı pensiya sisteminin maliyyə bazasının genişləndirilməsi üçün istifadə olunmamış imkanların olduğuna işarə edir;

- ölkə üzrə yaşayış minimumunun artırılması və təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləğinin davamlı artımı fonunda orta aylıq pensiyanın ölkə üzrə yaşayış minimumuna nisbəti vəziyyətinin xüsusən 2020-2022-ci illərdə daha da yaxşılaşması rifaha təsiri baxımından müsbət təsirlidir;

- əmək pensiyası xərcləri tətbiq edilən indeksləşdirilmə metodologiyasının (təyin olunmuş pensiyaların orta aylıq nominal əməkhaqqının artım tempinə uyğun hər ilin əvvəlində artırılması), eləcə də fərdi uçot sisteminin tətbiqinin təsiri ilə (*fərdi hesablarda toplanan sığorta-pensiya kaptallarının istehlak qiymətləri indeksinin illik artımına uyğun olaraq artırılması, həmçinin hazırkı ərəfədə pensiyaların fərdi uçotu sistemi çərçivəsində formalaşan sığorta kapitalına əsasən təyin edilməklə pensiya sistemini tərk edən sığorta olunanların (pensiyaçıların) payının zaman keçdikcə artması, bunun əksinə isə pensiya sisteminə pensiya təyinatında daha çox fərdi uçot sistemində sığorta kapitalları nəzərə alınmış yeni sığorta olunanların (pensiyaçıların) daxil olması*) artmaqdadır. Bununla yanaşı, pensiya təyinatının qanununvericilik əsaslı şərtlərindən irəli gələrək davamlı artması müşahidə edil­məsilə yanaşı, bu istiqamətdə xərclərin ÜDM-də payı göstəricilərinin beynəlxalq səviyyəyə münasibətdə aşağı səviyyədə olması da xarakterikdir. Bu, kimi məqamlar sığorta prinsipi rəhbər tutulmaqla, eyni vaxtda sığorta əsası olmayan pensiya xərclərinin azalmasına və ya minimuma endirilməsinə gətirib çıxaracaq və ümumi pensiya xərclərinin artımını şərtləndirəcək dəyişikliklərə getməkdən çəkinmədən pensiyaların sosial cəhətdən ədalətli artımı istiqamətində bütün mümkün imkanlardan istifadə edilməsi üçün idarəetmə aparatı üçün də özlüyündə imkanlar formalaşdırılmış olur (həmçinin nəzərə alındıqda ki, pensiyaçıların ümumi (o cümlədən yaşa görə pensiyaçıların) sayı son illərdə azalmaqla 2022-ci ildə ölkə əhalisinin cəmi 12 faizə qədərini təşkil etmişdir);

- əslində əsas məqsədi pensiyaçıların sosial rifahının minimal səviyyəsinin təmin edilməsi olmaqla inzibati qaydada müəyyən edilən - minimum pensiya

məbləğləri göstəricilərinə retrospektiv baxış nöqteyi-nəzərindən 2020-ci ilə qədərki dövrdə minimum pensiya məbləğlərinin ölkə üzrə müəyyən olunmuş yaşayış minimumundan aşağı səviyyələrdə dəyişməsi, daha aşağı məbləğli göstərici olaraq müəyyən edilən – pensiyaçılar üçün müəyyən olunan yaşayış minimumu göstəricisinə münasibətdə isə bu fərqi daha da uzaqlaşması pensiyaların artırılması ilə bağlı tənzimləmələrin hələ bundan xeyli illər əvvəl başlanılmasına ehtiyac olduğunu deməyə əsas verməklə, növbəti perspektivdə də bu məqamın diqqətdə saxlanılmasının əhəmiyyətinə işarə edir;

- ölkədə pensiya sisteminin maliyyə imkanları ilə bağlı mövzu çərçivəsində nəzərdən keçirmə imkanımızın olduğu bir sıra parametrlər üzrə hesablama nəticələrinə də əsasən göründüyü kimi, hazırda davam edən əhali yaşlanması fonunda növbəti perspektivdə pensiya sistemində davamlı artan əməkhaqqı fonduna söykənməklə sığorta kapitalına əsasən fərdi uçot prinsiplərinə əsaslanan təyinatların daha çox yer almaqla və tətbiq edilən indeksləşdirilmələr nəticəsində pensiya xərclərinin daha da artacağını nəzərə alaraq, sığorta-pensiya sistemindən bütün istiqamətlərə xərcləmələrdə səmərəlilik problemi meyar olaraq götürülməsi, eyni vaxtda pensiya sisteminə məcburi dövlət sosial sığorta daxilolmalarının axınının intensivləşdirilməsinə imkan verəcək bütün sosial-iqtisadi mexanizmlərin - əmək münasibətlərində şəffaflaşdırılmanın gücləndirilməsi, ümumi iqtisadi fəallığın artmasına, sahibkarlıq təşəbbüslərinin stimullaşdırılmasına və digər irəliləyişlərə rəvac verəcək iqtisadi-inzibati rıçaqlardan tam miqyasda istifadə edilməsi ölkədə pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün təxirəsalınmaz əhəmiyyətlidir;

- icbarilik prinsipinə əsaslanan mövcud pensiya sistemində maliyyə səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərindən biri kimi, sistemin maliyyə bazası olan büdcədən kənar dövlət fondu qismində - dövlət sosial müdafiə fondunun büdcəsinə münasibətdə indiyədək tətbiq edilmiş – gəlir və xərclərinin balanslaşdırılması prinsipilə tərtib edilməsi metodologiyasının qalması ilə pensiya qanunvericiliyinə əsasən dövlət büdcəsindən əslində dövlət büdcəsinin öhdəlikləri kimi müəyyən olunmuş pensiya xərclərinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə, lakin mövcud praktikada dövlət büdcəsinin öhdəliklərini tam əhatə etməməklə transfertlərin köçürülməsi yanaşması mahiyyət etibarilə ziddiyyət təşkil etməkdədir. Bu halın növbəti perspektivdə şərti olaraq getdikcə artmaqla pensiya təyinatı zamanı real xərclərə çevriləcək pensiya öhdəliklərinin sosial sığorta haqları üzrə real daxilolmalar hesabına formalaşan sığorta ehtiyatlarının getdikcə daha çox azalmasına gətirib çıxarması ilə bağlı məsələyə baxılması zəruri əhəmiyyətlidir [8, s. 12-15], [9, s. 10-32], [10, s. 8-23].

Ədəbiyyat

1. Hacıoğlu R. Pensiya sisteminin təkmilləşməsi və maliyyə dayanıqlığının bəzi məsələləri //TURAN-SAM, – 2023. №15. – №. Sp. Issue, – s. 517-532.
2. [Elektron resurs] / “Dövlət sosial müdafiə fondunun 2022-ci il büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu <https://e-qanun.az/framework/48727> [Müraciət tarixi: 10.07.2024]
3. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 2022-ci il üzrə hesabatı: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi. URL:<https://sosial.gov.az/storage/pages/11045/azerbaycan-respublikasi-emek-ve-ehalinin-sosial-mudafiesi-nazirliyinin-2022-ci-il-uzre-hesabati.pdf> [Müraciət tarixi: 20.07.2024]
4. [Elektron resurs] / URL: <https://www.e-huquq.az/az/news/sosial/61867.html> [Müraciət tarixi: 28.07.2024]
5. [Electronic resuorce] / International Labour Organization. URL:https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@normes/documents/normativeinstrument/wcms_c102_de.pdf [Müraciət tarixi: 15.08.2024]
6. Драганов Д. Актуални проблеми на адекватността на публичните пенсии в България //Ikonomiceski I Socialni Alternativi, – 2023. №2, səh. 49
DOI: <https://doi.org/10.37075/ISA.2023.2.04>
7. . [Electronic resuorce] / Eurostat. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Social_protection_statistics_-_pension_expenditure_and_pension_beneficiaries [Müraciət tarixi: 15.08.2024]
8. “Dövlət sosial müdafiə fondunun 2024-cü il üçün büdcə layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının R Ə Y İ”: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası. URL: <https://sai.gov.az/files/DSMF%202024%20r%C9%99y-700648861.pdf> [Müraciət tarixi: 20.08.2024]
9. “Dövlət sosial müdafiə fondunun 2023-cü il üçün büdcə layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının R Ə Y İ”: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası. URL: https://sai.gov.az/files/DSMF_REY_2023-842813006.pdf [Müraciət tarixi: 20.08.2024]
10. “Dövlət sosial müdafiə fondunun 2022-ci il üçün büdcə layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının R Ə Y İ”: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası. URL: https://sai.gov.az/files/DSMF_2022%20budget%20project%20Final-693361270.pdf [Müraciət tarixi: 20.08.2024]
11. Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatları: beynəlxalq təcrübə, standartlar və islahat konsepsiyası: [Elektron resurs] / İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzi, Friedrich Ebert Stiftung Fondu. - 2009 URL:https://ercenter.eu/files/file/Report_pension%20reform_Az.pdf [Müraciət tarixi: 10.08.2024]